

जागतिक राजकारण

अनुक्रमणिका

१. वास्तववादी (Realist) दृष्टीकोन	6
वास्तविकतेचे प्रमुख तत्त्व:	7
वास्तववादाची उदाहरणे:	7
२. उदारमतवादी (Liberal) दृष्टीकोन	7
उदारमतवादाची प्रमुख तत्त्वे:	8
उदारमतवादाची उदाहरणे:	8
निष्कर्ष: वास्तववाद आणि उदारमतवादाची तुलना	9
शीत युद्ध	10
शीतयुद्धाची पार्श्वभूमी	10
शीतयुद्धातील प्रमुख घटना (तारीखवार):	10
१. याल्टा परिषद (Yalta Conference) - फेब्रुवारी १९४५	10
२. पोस्टडॅम परिषद (Potsdam Conference) - जुलै-ऑगस्ट १९४५	10
३. ट्रुमन सिद्धांत (Truman Doctrine) - १९४७	10
४. मार्शल योजना (Marshall Plan) - १९४७	10
५. बर्लिन नाकाबंदी आणि हवाई मदत (Berlin Blockade and Airlift) - १९४८-४९	10
६. नाटोची स्थापना (Formation of NATO) - १९४९	10
७. सोविएत युनियनचा अण्वस्त्र चाचणी (Soviet Union's First Nuclear Test) - १९४९	11
८. कोरियन युद्ध (Korean War) - १९५०-५३	11
९. वॉरसॉ करार (Warsaw Pact) - १९५५	11
१०. हंगेरी उठाव (Hungarian Uprising) - १९५६	11
११. स्पुटनिक प्रक्षेपण (Sputnik Launch) - १९५७	11
१२. बर्लिन भिंत बांधणे (Construction of the Berlin Wall) - १९६१	11
१३. क्युबन क्षेपणास्त्र संकट (Cuban Missile Crisis) - १९६२	11
१४. व्हिएतनाम युद्ध (Vietnam War) - १९५५-१९७५	11
१५. डेटेंट काळ (Détente Period) - १९७०-१९७९	11
१६. अफगाणिस्तान युद्ध (Soviet-Afghan War) - १९७९-१९८९	12
१७. सोविएत युनियनचे पतन (Fall of the Soviet Union) - १९९१	12
शीतयुद्धाची परिणाम	12
१. सोविएत युनियनची आर्थिक अडचणीत आलेली स्थिती	12
२. मिखाईल गोर्बाचेवची सुधारणा धोरणे - पेरेस्ट्रोइका आणि ग्लासनोस्त	12
३. अमेरिका आणि सोविएत युनियन यांच्यातील संबंध सुधारण्यासाठीचे प्रयत्न	13
४. पूर्व युरोपातील साम्यवादी सरकारांचे पतन	13
५. सोविएत युनियनचे विघटन (१९९१)	13
शीतयुद्ध संपवणारे प्रमुख नेते आणि त्यांची भूमिका	13
१. एकध्रुवीयता (Unipolarity)	14
उदाहरण:	14
वैशिष्ट्ये:	14
२. द्विध्रुवीयता (Bipolarity)	14
उदाहरण:	14
वैशिष्ट्ये:	14
३. बहुध्रुवीयता (Multipolarity)	15
उदाहरण:	15
वैशिष्ट्ये:	15

४. ध्रुवरहितता (Nonpolarity)	15
उदाहरण:	15
वैशिष्ट्ये:	15
या चार ध्रुवीय व्यवस्थांची तुलना	16
निष्कर्ष:	16
आंतरराष्ट्रीय संघर्षाचे विविध प्रकार	17
१. सीमावाद संघर्ष (Territorial Conflicts)	17
२. आर्थिक संघर्ष (Economic Conflicts)	17
३. विचारधारात्मक संघर्ष (Ideological Conflicts)	17
४. सांस्कृतिक संघर्ष (Cultural Conflicts)	17
५. सामरिक संघर्ष (Strategic Conflicts)	17
६. धार्मिक संघर्ष (Religious Conflicts)	18
७. जलसंवर्धन व नद्यांचे नियंत्रण संघर्ष (Conflicts over Water Resources)	18
१. पर्यावरणीय संघर्ष (Environmental Conflicts)	18
पर्यावरणीय संघर्षाचे प्रमुख मुद्दे:	18
पर्यावरणीय संघर्षाचे परिणाम:	19
२. सायबर संघर्ष (Cyber Conflicts)	19
सायबर संघर्षाचे प्रमुख मुद्दे:	19
सायबर संघर्षाचे परिणाम:	20
आंतरराष्ट्रीय संघर्षाचे बदलते स्वरूप	21
१. पारंपरिक लष्करी संघर्ष (Traditional Military Conflicts)	21
वैशिष्ट्ये:	21
२. प्रॉक्सी युद्धे (Proxy Wars)	21
वैशिष्ट्ये:	21
३. आर्थिक संघर्ष (Economic Conflicts)	21
वैशिष्ट्ये:	22
४. सायबर संघर्ष (Cyber Conflicts)	22
वैशिष्ट्ये:	22
५. पर्यावरणीय संघर्ष (Environmental Conflicts)	22
वैशिष्ट्ये:	22
६. राजकीय हस्तक्षेप आणि माहिती युद्ध (Political Interference and Information Warfare)	22
वैशिष्ट्ये:	23
निष्कर्ष:	23

आंतरराष्ट्रीय राजकारण: व्याख्या, व्याप्ती आणि महत्त्व

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची व्याख्या

आंतरराष्ट्रीय राजकारण, ज्याला जागतिक किंवा वर्ल्ड पॉलिटिक्स असेही म्हटले जाते, हे सार्वभौम राष्ट्रे आणि अन्य आंतरराष्ट्रीय घटकांमधील आंतरराष्ट्रीय संस्था, अशासकीय संस्था आणि बहुराष्ट्रीय कंपन्या) परस्पर संवादाचा अभ्यास आणि व्यवहार आहे. या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश असा आहे की देश कशा प्रकारे सत्ता, सुरक्षा, व्यापार, मानवाधिकार आणि पर्यावरणीय प्रश्न यासारख्या मुद्द्यांवर सहकार्य किंवा संघर्ष करतात हे समजून घेणे. पारंपारिक राजकीय अभ्यास जो राष्ट्रीय सीमांमध्ये केंद्रित असतो, तर, आंतरराष्ट्रीय राजकारण या सीमा ओलांडून वैश्विक मुद्द्यांचा अभ्यास करते, आणि राष्ट्रीय हिताच्या पलीकडे जाऊन त्यांचा सांभाळ कसा केला जातो हे पाहते.

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची व्याप्ती

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाची व्याप्ती खूप विस्तृत असून यात विविध पैलू समाविष्ट आहेत:

1. सत्ता आणि सुरक्षा संबंध: आंतरराष्ट्रीय राजकारणात मुख्यतः सत्तेची गतीशीलता आणि राष्ट्रांच्या सुरक्षेचा अभ्यास केला जातो. यात मैत्री करार, संघर्ष, युद्ध, मुत्सद्देगिरी आणि शस्त्रास्त्र स्पर्धेचा अभ्यास केला जातो. यात राष्ट्रे कशी आपले हित सुरक्षित ठेवतात आणि धोक्यांना कसे सामोरे जातात, हे अभ्यासले जाते. उदा. अण्वस्त्रांच्या धोक्याला कसे तोंड द्यायचे किंवा सायबर युद्धामध्ये काय भूमिका घ्यायची.
2. आंतरराष्ट्रीय संघटना आणि संस्था: संयुक्त राष्ट्र संघटना (UN), आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF), वर्ल्ड बँक, आणि जागतिक व्यापार संघटना (WTO) सारख्या जागतिक संस्थांची भूमिका आंतरराष्ट्रीय राजकारणात महत्वाची आहे. या संस्था राष्ट्रांमधील सहकार्याला चालना देतात, संघर्षाचे व्यवस्थापन करतात आणि जागतिक गरिबी, मानवाधिकार आणि आर्थिक विकास अशा सामूहिक जागतिक आव्हानांना उत्तर देतात.
3. आर्थिक संबंध आणि जागतिक व्यापार: राष्ट्रांमधील आर्थिक परस्परावलंबन हे आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे महत्वाचे क्षेत्र आहे, ज्यात आंतरराष्ट्रीय व्यापार, परकीय मदत, आर्थिक निर्बंध, आणि वित्तीय बाजारांचा समावेश होतो. जागतिकीकरणाच्या संदर्भात, आंतरराष्ट्रीय राजकारण व्यापार आणि गुंतवणूक, चलन संबंध, आणि जागतिक आर्थिक विषमता हे प्रश्न सोडवण्याच्या अभ्यासाचा समावेश होतो.
4. पर्यावरण आणि राजकारण: हवामान बदलाचा तातडीचा प्रश्न लक्षात घेता, आंतरराष्ट्रीय राजकारण पर्यावरणीय मुद्द्यांवर लक्ष केंद्रित करत आहे. यात राष्ट्रे आणि आंतरराष्ट्रीय संस्था जागतिक मुद्द्यांवर (उदा., हवामान बदल, प्रदूषण, जैवविविधता) सहकार्य कसे करतात किंवा अपयशी ठरतात, याचा अभ्यास केला जातो, उदा. पॅरिस करारासारख्या आंतरराष्ट्रीय करारांचा अभ्यास.
5. मानवाधिकार आणि सामाजिक न्याय: यात मानवाधिकारांचे संरक्षण, मानवीय हस्तक्षेप, निर्वासितांचे संकट, अल्पसंख्याक आणि असुरक्षित लोकसंख्या यांचे अधिकार यांचा समावेश होतो. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात जागतिक नियम आणि आंतरराष्ट्रीय कायदे, राष्ट्रे आणि अन्य घटकांनी कसे पाळले जातात किंवा उल्लंघन केले जातात यावर विचार केला जातो.
6. तंत्रज्ञान आणि सायबरसुरक्षा: आंतरराष्ट्रीय संबंधांवर तंत्रज्ञानाच्या नवीन विकासाचा प्रभाव हा आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा एक महत्वाचा घटक झाला आहे. सायबरसुरक्षा, डेटा गोपनीयता, कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि जागतिक माहिती प्रणाली ही आता सहकार्य आणि संघर्षासाठी नवीन क्षेत्रे बनली आहेत.
7. राज्येतर घटक: बहुराष्ट्रीय कंपन्या, आंतरराष्ट्रीय मानवतावादी गट, आणि दहशतवादी संघटना यांसारख्या राज्येतर घटकांनी आंतरराष्ट्रीय राजकारणात महत्वपूर्ण प्रभाव टाकला आहे. जागतिक व्यापार, पर्यावरणीय मानके, आणि सुरक्षा यांसारख्या मुद्द्यांवर त्यांचा प्रभाव, पारंपारिक राष्ट्रकेंद्रित या सर्व बाबींचा अभ्यास आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये केला जातो.

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे महत्त्व

आंतरराष्ट्रीय राजकारण हे जागतिक आणि स्थानिक क्षेत्रांचे स्वरूप घडवण्यात महत्वपूर्ण भूमिका बजावते, कारण ते राष्ट्रीय धोरणे, आर्थिक परिस्थिती, आणि वैयक्तिक जीवनावर प्रभाव टाकते.

1. शांती आणि सुरक्षिततेला प्रोत्साहन: आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचा अभ्यास हा संघर्ष समजून घेण्यास आणि शांततापूर्ण संबंध सुनिश्चित करण्यास मदत करतो. युद्धाचे कारणे आणि संघर्षाचे विश्लेषण करून, अभ्यासक आणि धोरणकर्ते शांतता आणि स्थैर्य प्रोत्साहन देण्यासाठी उपाययोजना करतात.
2. आर्थिक स्थिरता आणि विकास: आंतरराष्ट्रीय राजकारण राष्ट्रांमध्ये आर्थिक सहकार्य वाढवण्यासाठी, व्यापार करारांना प्रोत्साहन देण्यासाठी आणि आर्थिक संकटांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी महत्वाची भूमिका बजावते. आर्थिक संबंध टिकवून ठेवणे म्हणजे जागतिक स्तरावर गरीबी कमी करणे आणि जीवनमान सुधारणे यासाठी सहकार्य करणे होय.

3. जागतिक शासन आणि सहकार्य: साथीचे रोग आणि हवामान बदलासारख्या जागतिक समस्यांना एकत्रित प्रतिसादाची गरज आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारण आंतरराष्ट्रीय करार आणि करारांद्वारे सहकार्याच्या फ्रेमवर्क प्रदान करते, ज्यामुळे राष्ट्रांना हे मुद्दे एकत्रितपणे हाताळण्यासाठी प्रोत्साहन मिळते.
4. मानवाधिकारांचे संरक्षण: आंतरराष्ट्रीय राजकारण सार्वत्रिक मानवाधिकारांच्या प्रचारात महत्त्वपूर्ण आहे. आंतरराष्ट्रीय मानकांना धारण ठेवून, राष्ट्रांवरील अत्याचार, भेदभाव, आणि अन्याय यांच्यावर जागतिक स्तरावर कारवाई केली जाते, ज्यामुळे मानवी मूल्ये आणि प्रतिष्ठेला वाढ मिळते.
5. तंत्रज्ञान आणि सायबरसुरक्षा प्रगती: जागतिक स्वरूपातील तंत्रज्ञानाचा वापर हे आंतरराष्ट्रीय राजकारणाचे एक महत्वाचे क्षेत्र आहे, विशेषतः सायबरसुरक्षा, डिजिटल गोपनीयता, आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता या क्षेत्रांमध्ये मार्गदर्शक नियम सेट करण्यासाठी.
6. पर्यावरणीय संरक्षण आणि शाश्वतता: पर्यावरणीय समस्या हाताळण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आवश्यक आहे. आंतरराष्ट्रीय राजकारणात हवामान बदल, जंगलांचा विनाश, आणि अन्य पर्यावरणीय मुद्द्यांवर अभ्यास केला जातो.

आंतरराष्ट्रीय राजकारण हे एक गतिशील आणि बहुस्तरीय क्षेत्र आहे जे जागतिकीकरणाच्या युगात मानवी जीवनाच्या जवळपास प्रत्येक पैलूला स्पर्श करते. त्याचे क्षेत्र पारंपारिक सत्ता आणि सुरक्षेच्या मुद्द्यांपासून सुरू होऊन पर्यावरणीय शाश्वतता, मानवाधिकार आणि तंत्रज्ञानाच्या नियमन यांसारख्या आधुनिक आव्हानांपर्यंत पसरलेले आहे. राष्ट्रांमधील सहकार्याला चालना देणे, संघर्षाचे व्यवस्थापन करणे, आणि जागतिक आव्हानांना उत्तर देणे यासारख्या मार्गांनी आंतरराष्ट्रीय राजकारण केवळ राष्ट्रांमधील संबंधांना आकार देत नाही तर जागतिक स्तरावर प्रत्येक व्यक्तीचे जीवन देखील परिणामित करते.

आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या अभ्यासात वास्तववाद आणि उदारमतवाद हे दोन प्रमुख दृष्टीकोन महत्वाचे मानले जातात. हे दोन्ही दृष्टीकोन जागतिक राजकारण, शक्तीचा उपयोग, सहकार्याची भूमिका आणि राष्ट्रांच्या परस्परसंबंधांविषयी भिन्न दृष्टिकोन सादर करतात. खाली या दोन्ही दृष्टीकोनांचा मराठीत विस्तार देत आहे:

१. वास्तववादी (Realist) दृष्टीकोन

वास्तववाद हा आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील स्पर्धात्मक आणि संघर्षपूर्ण स्वरूपावर आधारित आहे. थ्यूसीडीडिस, मॅकियावेली, आणि थॉमस हॉब्स सारख्या विचारवंतांच्या तत्त्वज्ञानातून प्रेरित, वास्तववादी दृष्टीकोन मुख्यतः खालील तत्वांवर आधारित असतो:

- राष्ट्रकेंद्रितता (State-Centrism): वास्तववादी दृष्टिकोनात राष्ट्र हे आंतरराष्ट्रीय राजकारणातील मुख्य घटक मानले जाते. प्रत्येक राष्ट्र स्वतःच्या सुरक्षेसाठी आणि अस्तित्वासाठी स्वतःला सर्वोच्च मानते.
- शक्तीचा शाश्वत संघर्ष: प्रत्येक राष्ट्र आपल्या हितसंबंधांचे रक्षण करण्यासाठी सत्ता आणि शक्ती साधने मिळविण्याचा प्रयत्न करते. त्यामुळे, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सतत शक्ती-संघर्ष चालू असतो, ज्यामुळे राष्ट्रे संरक्षणाची आणि आपली सत्ता टिकवून ठेवण्याची व्यवस्था करतात.
- वास्तविकतेचा स्वीकार (Acceptance of Reality): वास्तववादी दृष्टीकोनातून पाहताना, आंतरराष्ट्रीय पातळीवर नैतिकतेपेक्षा वास्तवाचे महत्त्व जास्त आहे. राष्ट्रे नेहमी स्वतःच्या हितांसाठी काम करतात, त्यात नैतिक मूल्यांचे पालन करणे दुय्यम ठरते.
- अराजकतेवर आधारित व्यवस्था: आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कोणतेही केंद्रीकृत सत्ता किंवा कायदा नाही. म्हणून राष्ट्रे स्वायत्त राहतात आणि प्रत्येक राष्ट्र स्वतःची सुरक्षा स्वतःच सुनिश्चित करण्याच्या प्रयत्नात असते. ही व्यवस्था "अराजक" स्वरूपाची मानली जाते.

एकूणच, वास्तववादात आंतरराष्ट्रीय राजकारणाला एक प्रकारच्या सततच्या स्पर्धेचे स्वरूप दिले जाते, जिथे राष्ट्रांची परस्परांमध्ये विश्वासाहता कमी असते आणि प्रत्येक राष्ट्र स्वतःच्या सुरक्षेवर लक्ष केंद्रित करते.

वास्तववाद हा सिद्धांत आंतरराष्ट्रीय राजकारणाच्या स्पर्धात्मक आणि संघर्षपूर्ण स्वरूपावर आधारित आहे. यातील मूलभूत सिद्धांत असा आहे की आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था ही नैसर्गिकरित्या अराजक असते, म्हणजेच कोणत्याही आंतरराष्ट्रीय सरकारचा अभाव असतो. वास्तविकतेवर विश्वास ठेवणाऱ्या या दृष्टीकोनात राष्ट्रे स्वतःची सत्ता आणि सुरक्षितता वाढवण्यावर भर देतात.

वास्तविकतेचे प्रमुख तत्त्व:

- शक्तीचा संघर्ष (**Power Struggle**): वास्तववादानुसार, प्रत्येक राष्ट्र स्वतःच्या अस्तित्वासाठी व सुरक्षेसाठी सर्वाधिक सत्ता मिळवण्याचा प्रयत्न करते. एकूणच, शक्ती हीच आंतरराष्ट्रीय संबंधांची प्रमुख आधारशिला आहे. शक्तीशाली राष्ट्रे स्वतःच्या सुरक्षेसाठी इतरांवर दबाव आणतात किंवा त्यांच्यावर प्रभाव ठेवतात.
- स्वार्थी राष्ट्रवाद: वास्तववादी विचारसरणीनुसार, प्रत्येक राष्ट्राचा उद्देश स्वतःचे राष्ट्रीय हितसंबंध साधणे हा असतो. त्यामुळे नैतिकता किंवा मूल्यांपेक्षा स्वार्थ अधिक महत्वाचा असतो.
- अराजकता (**Anarchy**): आंतरराष्ट्रीय व्यवस्थेमध्ये कोणत्याही प्रकारचे केंद्रीकृत नियंत्रण नसल्यामुळे अराजकता असते. प्रत्येक राष्ट्र स्वतःची सुरक्षितता स्वतःच पाहते, म्हणूनच सतत सत्ता-संघर्ष होत असतो.

वास्तववादाची उदाहरणे:

१. शीतयुद्ध (**Cold War**): अमेरिकन आणि सोविएत युनियन यांच्यातील शीतयुद्ध वास्तववादाचे आदर्श उदाहरण आहे. या काळात दोन्ही राष्ट्रांनी आपली सत्तासंघर्ष वाढवण्यासाठी विविध राष्ट्रांशी संबंध ठेवले, शस्त्रास्त्र स्पर्धा चालवली, आणि स्वतःच्या सत्तेचा विस्तार केला. दोन्ही देशांनी आपले सामरिक आणि आर्थिक हित जपण्यासाठी विविध गटांचे समर्थन केले.

२. भारत-चीन संबंध: वास्तविकतेच्या दृष्टिकोनातून भारत-चीन संबंध हे सत्तासंघर्षाचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. उदा., १९६२ मध्ये झालेल्या भारत-चीन युद्धानंतर दोन्ही देशांनी आपल्या सीमेवर सतत शक्ती प्रदर्शन केले आहे. चीनने आपले सामर्थ्य वाढवण्यासाठी दक्षिण चीन समुद्रातील वर्चस्व वाढवण्याचा प्रयत्न केला, आणि भारताने अमेरिकेसोबत सामरिक संबंध मजबूत करण्यास प्रारंभ केला.

३. भारत-पाकिस्तान संघर्ष: वास्तववादाच्या दृष्टिकोनातून भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील संबंधही सत्तासंघर्षाचे उदाहरण आहेत. या संबंधांमध्ये सतत संशय, सुरक्षा धोक्यांची जाणीव आणि सामरिक प्रतिस्पर्धा दिसून येते. काश्मीर प्रश्नावरून उभय देशांत असलेला संघर्ष हा याच दृष्टिकोनातून बघता येतो.

२. उदारमतवादी (**Liberal**) दृष्टीकोन

उदारमतवाद हा दृष्टीकोन आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, संस्था, आणि परस्परसंबंधांना महत्त्व देतो. उदारमतवादी दृष्टीकोनात जॉन लॉक, इमॅन्युएल कांत यांसारख्या विचारवंतांचा प्रभाव दिसतो, ज्यांचा भर सहकार्य आणि परस्पर विश्वासावर आहे. उदारमतवादी दृष्टीकोनातील प्रमुख तत्त्वे खालीलप्रमाणे आहेत:

- सहकार्याची शक्यता: उदारमतवादी मानतात की राष्ट्रे परस्पर सहयोगातून शांतता आणि समृद्धी साधू शकतात. त्यांचे मत आहे की आर्थिक आणि सांस्कृतिक परस्परावलंबन वाढल्याने राष्ट्रे अधिक सलोख्याने काम करू शकतात.
- आंतरराष्ट्रीय संस्थांचे महत्त्व: संयुक्त राष्ट्रसंघ, जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी, युरोपियन संघ यांसारख्या संस्थांच्या माध्यमातून राष्ट्रांना एकत्रित येऊन समस्या सोडवता येतात आणि दीर्घकाळ टिकणारा सहकार निर्माण करता येतो.

- लोकशाहीचा प्रभाव: उदारमतवादी मानतात की लोकशाही राष्ट्रे एकमेकांशी लढण्याऐवजी सहकार्य करण्यावर भर देतात. "लोकशाही शांततेचे सिद्धांत" म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या या मतानुसार, लोकशाही राष्ट्रे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अधिक स्थिरता निर्माण करतात.
- मानवाधिकार आणि आंतरराष्ट्रीय कायदा: उदारमतवादी दृष्टीकोनातून मानवाधिकारांचे रक्षण आणि आंतरराष्ट्रीय कायद्याचे पालन हे महत्वाचे घटक मानले जातात, ज्यामुळे जागतिक स्तरावर न्याय आणि समानतेची संधी मिळते.

एकूणच, उदारमतवादी दृष्टिकोन आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, परस्परावलंबन, आणि संस्थात्मक सहभागाद्वारे जागतिक स्थिरता आणि शांतता साधण्याचे प्रतिपादन करतो.

वास्तववादी दृष्टीकोन आंतरराष्ट्रीय संबंधांतील शक्ती-संघर्षावर आणि स्वहितावर आधारित असतो, तर उदारमतवादी दृष्टीकोन सहकार्य, संस्था, आणि जागतिक संस्थात्मक सुधारणांवर विश्वास ठेवतो. आधुनिक आंतरराष्ट्रीय राजकारणात हे दोन्ही दृष्टीकोन उपयुक्त ठरतात, आणि परिस्थितीनुसार विविध राष्ट्रे हे दोन्ही दृष्टिकोन स्वीकारतात

उदारमतवाद हा सिद्धांत सहकार्य, आंतरराष्ट्रीय संस्था, आणि जागतिक परस्परावलंबनावर आधारित आहे. उदारमतवादी विचारसरणीनुसार, राष्ट्रे एकमेकांशी संधारण करून जागतिक स्थिरता साधू शकतात. उदारमतवादाचे सर्वात महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे संस्था आणि कायद्याचे महत्त्व. हे राष्ट्रांना एकत्र काम करण्यास आणि शांततेचा मार्ग अवलंबण्यास प्रेरित करतात.

उदारमतवादाची प्रमुख तत्त्वे:

- सहकार्य (**Cooperation**): उदारमतवादी विचारात असे मानले जाते की राष्ट्रे एकमेकांशी सहयोग करून जागतिक समस्यांचे निराकरण करू शकतात. एकमेकांवर विश्वास आणि सहकार्य वाढल्याने शांतता आणि स्थैर्य निर्माण होऊ शकते.
- संस्था आणि आंतरराष्ट्रीय कायदा (**Institutions and International Law**): संयुक्त राष्ट्र, जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) यांसारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्था राष्ट्रांना एकत्र आणून एक प्रकारची सहकार्यात्मक व्यवस्था निर्माण करतात, जी राष्ट्रांना शांततामय मार्गाने काम करण्यास मदत करते.
- लोकशाही शांतीचा सिद्धांत (**Democratic Peace Theory**): उदारमतवादाच्या विचारानुसार, लोकशाही राष्ट्रे परस्परांशी शांततेत राहतात, कारण त्यांच्या आंतरराष्ट्रीय धोरणांमध्ये नागरिकांचा थेट सहभाग असतो, आणि युद्ध टाळण्यास त्यांनी प्राधान्य दिलेले असते.

उदारमतवादाची उदाहरणे:

१. युरोपियन संघ (**European Union**): युरोपियन संघ हा उदारमतवादाच्या सिद्धांताचे आदर्श उदाहरण आहे. विविध युरोपियन राष्ट्रांनी आपापले आर्थिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय मुद्दे बाजूला ठेवून सहकार्यासाठी एकत्रित येण्याचे ठरवले. युरोपियन संघाच्या माध्यमातून त्यांच्यातील राजकीय आणि आर्थिक संबंध मजबूत झाले, ज्यामुळे एक खंड म्हणून युरोपने जागतिक स्थैर्याला चालना दिली आहे.

२. पॅरिस करार (**Paris Agreement**): २०१५ मध्ये केलेला पॅरिस करार हा उदारमतवादी विचारसरणीचा एक आदर्श नमुना आहे, ज्यामध्ये १९५ देशांनी हवामान बदलावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी एकत्रित पावले उचलण्याचे ठरवले. या करारामध्ये सहभागी देशांनी आपले कार्बन उत्सर्जन कमी करण्यासाठी विविध योजना स्वीकारल्या, ज्यामुळे जागतिक हवामान स्थैर्य साधता येईल अशी आशा आहे.

३. जागतिक व्यापार संघटना (**World Trade Organization - WTO**): WTO ही आंतरराष्ट्रीय व्यापाराशी संबंधित नियमावली ठेवून सहकार्य साधते. या संस्थेमुळे विविध देश एकमेकांसोबत व्यापार करताना सहकार्य, स्पर्धात्मकता आणि निष्पक्षता यावर भर देतात.

निष्कर्ष: वास्तववाद आणि उदारमतवादाची तुलना

वास्तववाद

आंतरराष्ट्रीय राजकारणात शक्ती, सत्ता आणि सुरक्षेवर भर.

आंतरराष्ट्रीय पातळीवर अराजकता आणि स्वायत्तता हे मुख्य मुद्दे.

राष्ट्रीय हितसंबंध आणि स्वार्थ यावर अधिक जोर.

युद्ध व संघर्ष अपरिहार्य मानले जातात.

उदारमतवाद

आंतरराष्ट्रीय सहकार्य, संस्था, आणि कायदा यावर विश्वास.

आंतरराष्ट्रीय संस्था स्थिरता आणि सहकार्यासाठी महत्वाच्या.

सहकार्य आणि परस्परावलंबन यामुळे शांतता साधता येते.

युद्ध टाळण्यासाठी सहकार्य आवश्यक मानले जाते.

वास्तववाद आणि उदारमतवाद हे दोन भिन्न दृष्टिकोन आहेत, आणि दोन्ही आंतरराष्ट्रीय राजकारण समजण्यासाठी उपयुक्त आहेत. वास्तववाद जिथे सत्ता, संघर्ष आणि स्वार्थावर भर देतो, तिथे उदारमतवाद शांतता, सहकार्य, आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या भूमिकेला महत्त्व देतो. वास्तविक जगात राष्ट्रे या दोन्ही दृष्टीकोनांचा वापर करतात, कारण प्रत्येक दृष्टिकोनात काही महत्वाचे तत्त्व आहेत, ज्यांचा आंतरराष्ट्रीय संबंधांवर प्रभाव पडतो.

शीत युद्ध

शीतयुद्ध (Cold War) हा कालखंड अमेरिका आणि सोविएत युनियन (USSR) या दोन महासत्तांमधील तणाव आणि प्रतिस्पर्धने भरलेला होता, जो दुसऱ्या महायुद्धानंतर सुरू झाला आणि १९९१ मध्ये सोविएत युनियनच्या पतनानंतर संपला. शीतयुद्ध हे थेट युद्ध नव्हते; मात्र, या काळात दोन्ही देशांनी विविध आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रभाव राखण्यासाठी गुप्त कारवाया, आर्थिक आणि तांत्रिक स्पर्धा, तसेच प्रॉक्सी युद्धे (प्रतिनिधी युद्धे) लढली. या काळात दोन विरोधी विचारसरणी – अमेरिकेची भांडवलशाही (Capitalism) आणि सोविएत युनियनची साम्यवाद (Communism) – एकमेकांशी लढत होत्या.

शीतयुद्धाची पार्श्वभूमी

दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर अमेरिका आणि सोविएत युनियन या दोन्ही देशांनी आपल्या विचारसरणीचा प्रचार करणे सुरू केले. अमेरिका आणि पाश्चिमात्य राष्ट्रे भांडवलशाही व्यवस्था स्वीकारत होती, तर सोविएत युनियन साम्यवादी व्यवस्था स्थापित करत होता. यामुळे जग दोन गटांमध्ये विभागले गेले – एक अमेरिका समर्थक गट आणि दुसरा सोविएत समर्थक गट. दोन्ही बाजूंनी या विचारसरणीच्या प्रसारासाठी विविध तंत्रांचा वापर केला.

शीतयुद्धातील प्रमुख घटना (तारीखवार):

१. याल्टा परिषद (Yalta Conference) - फेब्रुवारी १९४५

- दुसऱ्या महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर युरोपचा कायापालट करण्यासाठी अमेरिका, सोविएत युनियन, आणि ब्रिटन यांचे प्रमुख एकत्र आले. या परिषदेत जर्मनीच्या विभाजनाबद्दल आणि पूर्व युरोपातील सोविएत युनियनच्या प्रभावाबद्दल चर्चा झाली. यामुळे दोन्ही महासत्तांमध्ये अविश्वासाची भावना निर्माण झाली.

२. पोस्टडॅम परिषद (Potsdam Conference) - जुलै-ऑगस्ट १९४५

- जर्मनीच्या पुन्हा एकत्रीकरणाबद्दल आणि युरोपमधील सोविएतच्या प्रभावाबद्दल अमेरिका आणि सोविएत युनियन यांच्यात मतभेद निर्माण झाले. सोविएत युनियनने पूर्व युरोपातील राष्ट्रांवर साम्यवाद लादला, ज्यामुळे अमेरिका अस्वस्थ झाली.

३. ट्रुमन सिद्धांत (Truman Doctrine) - १९४७

- अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष हॅरी ट्रुमन यांनी घोषित केले की, अमेरिका साम्यवादाचा प्रसार थांबवण्यासाठी कोणत्याही देशाला आर्थिक आणि लष्करी मदत देईल. हे शीतयुद्धाची अधिकृत सुरुवात मानले जाते.

४. मार्शल योजना (Marshall Plan) - १९४७

- अमेरिकेने युरोपियन देशांना युद्धानंतर आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी मार्शल योजना आणली. या योजनेद्वारे युरोपियन अर्थव्यवस्था मजबूत करून साम्यवादाचा प्रभाव रोखण्याचा प्रयत्न केला गेला.

५. बर्लिन नाकाबंदी आणि हवाई मदत (Berlin Blockade and Airlift) - १९४८-४९

- सोविएत युनियनने पश्चिम बर्लिनमध्ये जाण्याचे सर्व मार्ग बंद केले. अमेरिकेने हवाई मार्गाने मदत पाठवून पश्चिम बर्लिनचा पुरवठा चालू ठेवला. ११ महिन्यांनंतर सोविएत युनियनने नाकाबंदी उठवली.

६. नाटोची स्थापना (**Formation of NATO**) - १९४९

- पश्चिम युरोपियन राष्ट्रे आणि अमेरिका यांनी संयुक्तरित्या सोविएत युनियनच्या विरोधात एक संरक्षण करार केला. नाटो (NATO - North Atlantic Treaty Organization) ची स्थापना करण्यात आली, ज्यामुळे सोविएत युनियनचे आक्रमण रोखले जाईल.

७. सोविएत युनियनचा अण्वस्त्र चाचणी (**Soviet Union's First Nuclear Test**) - १९४९

- सोविएत युनियनने आपल्या पहिल्या अण्वस्त्राची चाचणी घेतली, ज्यामुळे अमेरिकेला धक्का बसला आणि शस्त्रास्त्र स्पर्धा (Arms Race) सुरु झाली.

८. कोरियन युद्ध (**Korean War**) - १९५०-५३

- उत्तर कोरिया, जो सोविएत समर्थित होता, त्याने दक्षिण कोरियावर आक्रमण केले. अमेरिका आणि संयुक्त राष्ट्रांनी दक्षिण कोरियाला मदत केली, तर चीनने उत्तर कोरियाला समर्थन दिले. या युद्धाने शीतयुद्धाची गती अधिक वाढवली.

९. वॉरसाँ करार (**Warsaw Pact**) - १९५५

- सोविएत युनियन आणि त्याच्या पूर्व युरोपीय सहयोगींनी नाटोला प्रत्युत्तर म्हणून वॉरसाँ करार केला. हे सामूहिक संरक्षण करार होता, ज्यामध्ये पूर्व युरोपातील साम्यवादी राष्ट्रांचा सहभाग होता.

१०. हंगेरी उठाव (**Hungarian Uprising**) - १९५६

- हंगेरीमध्ये सोविएत-विरोधी उठाव झाला. या उठावाला सोविएत युनियनने क्रूरतेने दडपले. यामुळे शीतयुद्धातील सोविएत युनियनच्या कठोर धोरणाचे प्रदर्शन झाले.

११. स्पुटनिक प्रक्षेपण (**Sputnik Launch**) - १९५७

- सोविएत युनियनने स्पुटनिक हे पहिले कृत्रिम उपग्रह अंतराळात प्रक्षेपित केले, ज्यामुळे अंतराळ स्पर्धा (Space Race) सुरु झाली. अमेरिकेने आपले अंतराळ कार्यक्रम वाढवले.

१२. बर्लिन भिंत बांधणे (**Construction of the Berlin Wall**) - १९६१

- पूर्व आणि पश्चिम बर्लिनमधील नागरिकांची मुक्त वाहतूक रोखण्यासाठी सोविएत युनियनने बर्लिन भिंत बांधली. ही भिंत शीतयुद्धाचे प्रतीक बनली.

१३. क्युबन क्षेपणास्त्र संकट (**Cuban Missile Crisis**) - १९६२

- सोविएत युनियनने क्युबामध्ये अण्वस्त्रे तैनात केली, ज्यामुळे अमेरिका आणि सोविएत युनियन यांच्यात अण्वस्त्र युद्धाची भीती निर्माण झाली. अखेर चर्चेतून सोविएत युनियनने अण्वस्त्रे काढून घेतली.

१४. व्हिएतनाम युद्ध (**Vietnam War**) - १९५५-१९७५

- अमेरिका आणि सोविएत युनियनच्या प्रभावासाठी झालेल्या व्हिएतनाम युद्धाने लाखो लोकांचे प्राण घेतले. दक्षिण व्हिएतनाममध्ये अमेरिकेने लष्करी मदत पुरवली तर उत्तर व्हिएतनामला सोविएत आणि चीनने समर्थन दिले.

१५. डेटॅंट काळ (**Détente Period**) - १९७०-१९७९

- अमेरिका आणि सोविएत युनियनमध्ये तणाव कमी करण्यासाठी "डेटंट" म्हणजेच शिथिलता युग सुरु झाले. SALT I आणि SALT II करारांद्वारे अण्वस्त्रांवरील मर्यादा निश्चित करण्यात आल्या.

१६. अफगाणिस्तान युद्ध (Soviet-Afghan War) - १९७९-१९८९

- सोविएत युनियनने अफगाणिस्तानमध्ये साम्यवाद प्रस्थापित करण्यासाठी लष्करी आक्रमण केले. अमेरिकेने अफगाणिस्तानातील मुजाहिदीन बंडखोरांना समर्थन दिले. या युद्धाने शीतयुद्धाला अंतिम बिंदू दिला.

१७. सोविएत युनियनचे पतन (Fall of the Soviet Union) - १९९१

- अंतर्गत आर्थिक अडचणी, साम्यवादावरील असंतोष, आणि सोविएत संघराज्यांमधील विभाजनामुळे सोविएत युनियनचे पतन झाले. यासह शीतयुद्ध संपुष्टात आले.

शीतयुद्धाची परिणाम

- शस्त्रास्त्र स्पर्धा आणि अंतराळ स्पर्धा: शीतयुद्धाच्या काळात अण्वस्त्र आणि अंतराळ क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर स्पर्धा झाली, ज्यामुळे मानवी तंत्रज्ञानात प्रगती झाली.
- तणावपूर्ण जागतिक स्थिती: अनेक देशांनी अमेरिका किंवा सोविएत युनियनला समर्थन दिले, ज्यामुळे विविध ठिकाणी प्रॉक्सी युद्धे झाली आणि शस्त्रास्त्रांचा वापर वाढला.
- राजकीय आणि आर्थिक परिणाम: अमेरिका आणि सोविएत युनियनने आर्थिक आणि राजकीय प्रभाव वाढवण्यासाठी विविध देशांवर दबाव आणला. सोविएत युनियनच्या पतनानंतर जागतिक राजकारणात अमेरिकेचे वर्चस्व वाढले.
- आधुनिक जगाचे उदय: शीतयुद्धाच्या समाप्तीनंतर जागतिकीकरण आणि मुक्त अर्थव्यवस्था या संकल्पना पुढे आल्या, ज्यामुळे जग एका नव्या व्यवस्थेत प्रवेश करू लागले.

शीतयुद्ध हे आधुनिक इतिहासातील एक महत्त्वपूर्ण आणि काळजीपूर्वक अभ्यासाचे उदाहरण आहे. यातून आंतरराष्ट्रीय राजकारणात सत्तासंघर्ष, विचारसरणीच्या लढाया, आणि सहकार्याच्या अपयशाचे महत्त्व स्पष्ट होते. शीतयुद्धाच्या अनुभवातून सध्याच्या जागतिक नेत्यांनी शांतता आणि सहकार्याचे महत्त्व अधिक चांगल्या प्रकारे ओळखले आहे.

शीतयुद्ध संपुष्टात आणण्यासाठी अनेक घटना आणि नेत्यांच्या धोरणांचा हातभार होता. यातील काही प्रमुख नेत्यांमध्ये सोविएत युनियनचे मिखाईल गोर्बाचेव आणि अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष रोनाल्ड रेगन यांचा विशेष सहभाग होता. शीतयुद्ध संपवण्यासाठी खालील प्रमुख कारणे आणि घटना महत्त्वपूर्ण ठरल्या:

१. सोविएत युनियनची आर्थिक अडचणीत आलेली स्थिती

- शीतयुद्धाच्या अंतिम काळात सोविएत युनियन आर्थिकदृष्ट्या खूपच कमकुवत झाला होता. लष्करी खर्च, अफगाणिस्तान युद्धामुळे निर्माण झालेल्या आर्थिक तणाव, आणि साम्यवादी अर्थव्यवस्थेतील कमतरता यांमुळे सोविएत युनियनवर प्रचंड आर्थिक बोजा आला. शीतयुद्धातील शस्त्रास्त्र स्पर्धा चालू ठेवणे सोविएत युनियनला कठीण होत गेले, ज्यामुळे त्यांच्या अर्थव्यवस्थेवर मोठा ताण निर्माण झाला.

२. मिखाईल गोर्बाचेवची सुधारणा धोरणे - पेरेस्ट्रोइका आणि ग्लासनोस्त

- १९८५ मध्ये मिखाईल गोर्बाचेव सोविएत युनियनचा अध्यक्ष बनला. त्यांनी साम्यवादी व्यवस्था सुधारण्यासाठी पेरेस्त्रोइका (पुनर्रचना) आणि ग्लासनोस्त (उघडपणा) या दोन धोरणांची अंमलबजावणी केली.
 - पेरेस्त्रोइका: या धोरणामुळे सोविएत अर्थव्यवस्थेत बदल घडवण्यासाठी काही प्रमाणात बाजारपेठेय सुधारणा केल्या गेल्या. यामुळे आर्थिक क्षेत्रात सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला गेला.
 - ग्लासनोस्त: या धोरणामुळे सोविएत युनियनमध्ये राजकीय खुलेपण आणले गेले. पत्रकारिता आणि नागरिकांना अधिक स्वातंत्र्य देण्यात आले. यामुळे सोविएत युनियनमध्ये असंतोष उफाळून आला आणि नागरिकांनी अधिक स्वातंत्र्य आणि अधिकारांची मागणी केली.

३. अमेरिका आणि सोविएत युनियन यांच्यातील संबंध सुधारण्यासाठीचे प्रयत्न

- गोर्बाचेवने शीतयुद्ध संपवण्यासाठी अमेरिका आणि पाश्चिमात्य देशांशी संबंध सुधारण्याचे प्रयत्न केले. १९८५ ते १९८८ या काळात गोर्बाचेव आणि रोनल्ड रेगन यांच्यात चार महत्वाच्या बैठका झाल्या. या बैठकीत अण्वस्त्रांचा वापर कमी करण्यासाठी आणि जागतिक शांततेसाठी काही करार करण्यात आले.
- **INF Treaty (Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty)** – १९८७: या करारामुळे अमेरिकेने आणि सोविएत युनियनने मध्यम अंतराच्या अण्वस्त्रांवर मर्यादा आणल्या. यामुळे शीतयुद्धातील अण्वस्त्र स्पर्धा कमी होण्यास मदत झाली.

४. पूर्व युरोपातील साम्यवादी सरकारांचे पतन

- १९८९ मध्ये पूर्व युरोपातील साम्यवादी शासन व्यवस्थेत मोठे बदल घडले. पूर्व जर्मनी, पोलंड, हंगेरी, आणि चेकोस्लोव्हाकिया या देशांमध्ये साम्यवादाविरोधी चळवळी उफाळून आल्या आणि जनता स्वतंत्र शासनाची मागणी करू लागली. सोविएत युनियनने या देशांमध्ये लष्करी हस्तक्षेप करण्यास नकार दिला. त्यामुळे या देशांमध्ये लोकशाहीसाठी लढणाऱ्या चळवळींना अधिक बळ मिळाले.
- बर्लिनची भिंत पाडली जाणे (१९८९): १९८९ मध्ये बर्लिनची भिंत पाडण्यात आली. ही घटना शीतयुद्धाच्या समाप्तीचे प्रतीक मानली जाते, कारण यामुळे जर्मनी एकत्रित झाले आणि साम्यवादाचे पतन प्रत्यक्षात दिसू लागले.

५. सोविएत युनियनचे विघटन (१९९१)

- सोविएत युनियनच्या अंतर्गत राष्ट्रांमध्ये असंतोष वाढत गेला, आणि अनेक प्रजासत्ताकांनी स्वातंत्र्याची मागणी केली. १९९१ मध्ये सोविएत युनियनची आर्थिक स्थिती आणखी बिकट झाली, आणि त्यामुळे सोविएत युनियनचे विघटन झाले.
- डिसेंबर १९९१ मध्ये सोविएत युनियनचे १५ प्रजासत्ताक स्वतंत्र राष्ट्रे बनली, ज्यामुळे शीतयुद्ध अधिकृतपणे संपुष्टात आले. गोर्बाचेवने २५ डिसेंबर १९९१ रोजी सोविएत युनियनचे अध्यक्षपद सोडले, ज्यामुळे शीतयुद्धाचा शेवट झाला.

शीतयुद्ध संपवणारे प्रमुख नेते आणि त्यांची भूमिका

१. मिखाईल गोर्बाचेव (**Soviet Union**): गोर्बाचेवने सुधारणा धोरणे आणून सोविएत युनियनची व्यवस्था सुधारण्याचा प्रयत्न केला. त्यांच्या पेरेस्त्रोइका आणि ग्लासनोस्त धोरणामुळे साम्यवादी विचारधारा आणि सोविएत युनियनची कठोर सत्ताही कमकुवत झाली.

२. रोनल्ड रेगन (अमेरिका): अमेरिकेच्या राष्ट्राध्यक्ष रोनल्ड रेगनने सोविएत युनियनच्या विरोधात कडक भूमिका घेतली होती, परंतु गोर्बाचेव अध्यक्ष बनल्यानंतर त्यांनी सोविएत युनियनशी चर्चा आणि सामंजस्यासाठी पुढाकार घेतला. त्यांच्या प्रयत्नांमुळे INF Treaty सारखे करार झाले.

शीतयुद्ध संपण्यासाठी अनेक घटक आणि नेत्यांचे प्रयत्न कारणीभूत ठरले. सोविएत युनियनची आर्थिक घसरण, गोर्बाचेवची सुधारणा धोरणे, पूर्व युरोपातील साम्यवादाविरोधी चळवळी, आणि अमेरिका-सोविएत मैत्रीपूर्ण संबंध या सगळ्यांचा परिपाक म्हणून शीतयुद्ध संपले. सोविएत युनियनचे विघटन ही या संघर्षाच्या समाप्तीची मुख्य घटना होती, ज्यामुळे जग एका नव्या राजकीय आणि आर्थिक व्यवस्थेकडे वाटचाल करू लागले.

राज्यशास्त्र आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या अभ्यासात, ध्रुवीयता (Polarity) म्हणजे जागतिक सत्ता केंद्रे किंवा प्रभावी राष्ट्रे कोणत्या प्रकारे विभागली गेली आहेत, याचे स्पष्टीकरण देते. ही संकल्पना चार प्रकारांत विभागली जाते: एकध्रुवीयता, द्विध्रुवीयता, बहुध्रुवीयता आणि ध्रुवरहितता. हे प्रत्येक प्रकार वेगवेगळ्या कालखंडात वैशिष्ट्यपूर्ण पद्धतीने आंतरराष्ट्रीय राजकारणावर प्रभाव टाकतात.

१. एकध्रुवीयता (Unipolarity)

एकध्रुवीयता म्हणजे एकाच राष्ट्राचे किंवा सत्तेचे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर प्रभुत्व असणे. अशा वेळी एका राष्ट्राला इतकी प्रचंड सत्ता असते की इतर राष्ट्रांना त्याच्याशी स्पर्धा करणे कठीण होते. एकध्रुवीयतेत त्या शक्तिशाली राष्ट्राकडे आर्थिक, लष्करी, राजनैतिक, आणि सांस्कृतिक सर्व बाजूंनी वर्चस्व असते.

उदाहरण:

- अमेरिका – शीतयुद्धानंतरचे जग (१९९१ नंतर): सोविएत युनियनच्या पतनानंतर अमेरिका एकमेव महासत्ता राहिली, ज्यामुळे १९९० च्या दशकात आणि २००० च्या दशकाच्या सुरुवातीला एकध्रुवीयता दिसून आली. अमेरिका जगात सर्वात बलाढ्य सैन्य, प्रभावशाली अर्थव्यवस्था आणि तंत्रज्ञानातील नेतृत्व राखणारे राष्ट्र बनले. इराक युद्ध (२००३) किंवा अफगाणिस्तानातील हस्तक्षेप (२००१) यांसारख्या घटनांमध्ये अमेरिकेचे एकहाती वर्चस्व दिसून आले.

वैशिष्ट्ये:

- एकमेव शक्तीवर आधारित जागतिक व्यवस्था.
 - अमेरिकेप्रमाणेच एकदेशाचे संरक्षण, अर्थव्यवस्था आणि राजकारणावर प्रभाव.
 - जागतिक निर्णयांवर एक देशाचा प्रभाव.
-

२. द्विध्रुवीयता (Bipolarity)

द्विध्रुवीयता म्हणजे दोन प्रमुख सत्ताकेंद्रांचे अस्तित्व, जिथे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर दोन प्रतिस्पर्धी महासत्तांमध्ये संघर्ष किंवा तणावाचे वातावरण असते. प्रत्येक महासत्ता आपल्या प्रभावक्षेत्रामध्ये असलेल्या राष्ट्रांचे गट तयार करते.

उदाहरण:

- अमेरिका आणि सोविएत युनियन – शीतयुद्ध (१९४५-१९९१): दुसऱ्या महायुद्धानंतर अमेरिका आणि सोविएत युनियन हे दोन महासत्तांचे गट अस्तित्वात आले. अमेरिका आणि तिचे पश्चिम युरोपातील साथीदार (नाटो) आणि सोविएत युनियन आणि त्याच्या पूर्व युरोपातील सहयोगी (वॉरसॉ करार) हे दोन स्पष्ट गट तयार झाले. या दोन गटांमध्ये थेट युद्ध झाले नाही, परंतु कोरियन युद्ध, व्हिएतनाम युद्ध, क्युबन क्षेपणास्त्र संकट यांसारख्या अनेक प्रॉक्सी युद्धांमधून द्विध्रुवीय संघर्ष प्रकट झाला.

वैशिष्ट्ये:

- दोन प्रमुख सत्ताकेंद्रे (सुपरपॉवर्स) असतात.
- आंतरराष्ट्रीय पातळीवर सत्तेचा संघर्ष आणि तणाव असतो.
- प्रत्येक महासत्ता आपापल्या गटाचे समर्थन करते, ज्यामुळे प्रॉक्सी युद्धे होतात.

३. बहुध्रुवीयता (Multipolarity)

बहुध्रुवीयता म्हणजे तीन किंवा त्याहून अधिक सत्ताकेंद्रांचे अस्तित्त्व असणे. बहुध्रुवीय व्यवस्थेत अनेक शक्ती असतात, ज्या आपल्या प्रभावासाठी एकमेकांशी स्पर्धा करतात, परंतु त्यांच्यात सहकारही असू शकतो. बहुध्रुवीयतेत काही प्रमुख देश आपले प्रभावक्षेत्र स्थापन करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर विविध धोरणे वापरतात.

उदाहरण:

- पहिले महायुद्धपूर्व युरोप (१९१४ पूर्वी): पहिल्या महायुद्धापूर्वी युरोपात अनेक प्रमुख सत्ताकेंद्रे होती, जसे की ब्रिटन, फ्रान्स, जर्मनी, ऑस्ट्रिया-हंगेरी साम्राज्य, आणि रशिया. या काळात विविध आघाड्यांचे संघटन आणि राष्ट्रांमधील संधीचा अंदाज येण्यास अवघड होत असे, कारण सर्वजण आपापल्या गटांसोबत युद्धासाठी तयार होते.
- सध्याचे जागतिक वातावरण: आजच्या काळात अमेरिका, चीन, युरोपियन संघ, रशिया आणि भारत हे प्रमुख सत्ताकेंद्र आहेत. चीनच्या वाढत्या आर्थिक आणि लष्करी सामर्थ्यामुळे आणि युरोपियन संघाच्या आर्थिक प्रभावामुळे आधुनिक आंतरराष्ट्रीय व्यवस्था बहुध्रुवीयतेकडे झुकत आहे.

वैशिष्ट्ये:

- अनेक सत्ताकेंद्रे असल्याने सत्ता संतुलन (Balance of Power) ठेवण्याचे प्रयत्न.
- सहकार आणि स्पर्धा यांचा एकत्रित परिणाम.
- एकमेकांशी संघर्ष टाळण्यासाठी विविध राष्ट्रांचे सामंजस्याचे प्रयत्न.

४. ध्रुवरहितता (Nonpolarity)

ध्रुवरहितता म्हणजे जागतिक व्यवस्थेत कोणत्याही ठराविक महासत्तेचे वर्चस्व नसणे. ध्रुवरहित व्यवस्थेत सत्तेचे अनेक लहान किंवा माध्यम केंद्र असतात, ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कोणत्याही एका शक्तीचे वर्चस्व दिसत नाही. ध्रुवरहितता ही एक प्रकारची "सत्तेची विस्कळीतता" असते.

उदाहरण:

- सध्याचा हळूहळू विकसित होत असलेला ध्रुवरहित दृष्टिकोन: आजच्या काळात जगातील सामर्थ्य अधिक विखुरलेले आहे. प्रादेशिक शक्तींचा वाढता प्रभाव, आंतरराष्ट्रीय संघटना (संयुक्त राष्ट्रसंघ,

युरोपियन संघ), आणि आर्थिक संस्था (IMF, WTO) यामुळे जागतिक सत्ता अनेक केंद्रांमध्ये विभागली गेली आहे. त्यामुळे पूर्णतः धुवरहित व्यवस्थेचा उदय दिसून येत आहे, ज्यामध्ये कोणतेही एकच राष्ट्र पूर्णतः वर्चस्व राखत नाही.

वैशिष्ट्ये:

- सत्ता अनेक लहान किंवा माध्यम केंद्रांमध्ये विभागली जाते.
- कोणत्याही एका राष्ट्राचे वर्चस्व नसल्याने निर्णय प्रक्रिया संथ असते.
- प्रादेशिक शक्ती आणि जागतिक संस्थांचा प्रभाव वाढतो.

या चार ध्रुवीय व्यवस्थांची तुलना

ध्रुवीयता प्रकार	मुख्य सत्ताकेंद्रे	उदाहरणे	वैशिष्ट्ये
एकध्रुवीयता	एक सत्ताकेंद्र	शीतयुद्धानंतर अमेरिका	एका शक्तीचे वर्चस्व
द्विध्रुवीयता	दोन प्रमुख सत्ताकेंद्रे	शीतयुद्धातील अमेरिका आणि सोविएत युनियन	दोन शक्तींचा संघर्ष
बहुध्रुवीयता	तीन किंवा अधिक सत्ताकेंद्रे	पहिले महायुद्धपूर्व आधुनिक काळ	युरोप, अनेक राष्ट्रांचे सत्तेवर संतुलन
धुवरहितता	कोणतेही सत्ताकेंद्र नाही	ठराविक जागतिक सध्याचा संदर्भ	सत्तेची विखुरलेली रचना

निष्कर्ष:

या विविध ध्रुवीयता व्यवस्थांमध्ये प्रत्येक प्रकारचे वैशिष्ट्य आहे. एकध्रुवीय व्यवस्थेत शांतता टिकवण्यासाठी एका राष्ट्राच्या प्रभुत्वाची भूमिका असते, तर द्विध्रुवीय व्यवस्था नेहमी संघर्षाच्या उंबरठ्यावर असते. बहुध्रुवीयतेत अनेक सत्ताकेंद्रे असल्याने सत्तेचे संतुलन साधण्यासाठी अधिक प्रयत्न करावे लागतात, आणि धुवरहित व्यवस्थेत प्रादेशिक शक्ती आणि जागतिक संघटना महत्वाच्या ठरतात. आजच्या बहुध्रुवीय व धुवरहित युगात जागतिक संबंध अधिक गुंतागुंतीचे बनले आहेत, ज्यामुळे राष्ट्रांमध्ये सहकार्य आणि संघर्ष यांचे मिश्रण दिसून येते.

आंतरराष्ट्रीय संघर्षाचे विविध प्रकार

आंतरराष्ट्रीय संघर्षाचे विविध प्रकार वेगवेगळ्या कारणांनी आणि परिस्थितीने आकार घेतात. राज्यशास्त्रात या संघर्षांचे वर्गीकरण त्यांच्या स्वरूप, उद्दिष्टे, आणि पद्धती यांनुसार केले जाते. खाली आंतरराष्ट्रीय संघर्षाचे प्रमुख प्रकार स्पष्ट केले आहेत:

१. सीमावाद संघर्ष (Territorial Conflicts)

सीमावाद संघर्षात दोन राष्ट्रे त्यांच्या सीमांचे किंवा विशिष्ट भूभागाचे मालकी हक्क असल्याचा दावा करतात. अनेकदा यामध्ये ऐतिहासिक कारणे, सांस्कृतिक दावा, किंवा सामरिक दृष्टिकोनातून महत्वाचे भूभाग यांचा समावेश असतो. सीमावाद हे संघर्ष प्राचीन काळापासून आजपर्यंत चालू आहेत.

- उदाहरण: भारत-चीन सीमावाद: भारत आणि चीन यांच्यातील सीमावादाचे अनेक संघर्षांचे मुद्दे आहेत, ज्यामध्ये अरुणाचल प्रदेश आणि अक्साई चीन या क्षेत्रांचा समावेश आहे. हे प्रश्न १९६२ च्या भारत-चीन युद्धामध्ये उफाळून आले, आणि आजही दोन्ही देशांत याबाबत तणाव आहे.

२. आर्थिक संघर्ष (Economic Conflicts)

आर्थिक संघर्षामध्ये दोन किंवा अधिक राष्ट्रे आर्थिक संसाधनांवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी किंवा व्यापार, बाजारपेठ, व औद्योगिक क्षेत्रांमध्ये वर्चस्व मिळवण्यासाठी संघर्ष करतात. आर्थिक संघर्ष बहुतेकदा व्यापार प्रतिबंध, आर्थिक निर्बंध, किंवा संपत्तीच्या साधनांवर नियंत्रण यांमुळे होतो.

- उदाहरण: अमेरिका-चीन व्यापार युद्ध: अमेरिका आणि चीनमध्ये २०१८-२०१९ च्या काळात व्यापार शुल्कांवरून तणाव निर्माण झाला. दोन्ही राष्ट्रांनी एकमेकांच्या वस्तूंवर शुल्क लादले, ज्यामुळे जागतिक अर्थव्यवस्थेवरही परिणाम झाला.

३. विचारधारात्मक संघर्ष (Ideological Conflicts)

विचारधारात्मक संघर्षामध्ये राष्ट्रे त्यांच्या वेगवेगळ्या राजकीय किंवा सामाजिक विचारसरणींमुळे परस्पर विरोधात असतात. साम्यवाद आणि भांडवलशाही, धर्मनिरपेक्षता आणि धार्मिक शासन यांसारख्या विचारसरणींमधील विरोध या संघर्षाचे प्रमुख घटक असतात.

- उदाहरण: शीतयुद्ध (Cold War): शीतयुद्ध हे अमेरिका (भांडवलशाही) आणि सोविएत युनियन (साम्यवाद) या दोघांमधील विचारधारात्मक संघर्षाचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. दोन्ही राष्ट्रांनी विविध मार्गांनी एकमेकांशी स्पर्धा केली, प्रॉक्सी युद्धे लढली आणि त्यांच्या विचारसरणीचा प्रसार केला.

४. सांस्कृतिक संघर्ष (Cultural Conflicts)

सांस्कृतिक संघर्षामध्ये भाषा, धर्म, जातीयता, आणि इतर सांस्कृतिक घटकांमुळे राष्ट्रांमध्ये तणाव निर्माण होतो. सांस्कृतिक संघर्ष बहुतेकदा सामाजिक भेदभाव, धार्मिक मतभेद, किंवा अल्पसंख्याकांच्या हक्कांवरून उफाळतो.

- उदाहरण: इस्रायल-पॅलेस्टाईन संघर्ष: इस्रायल आणि पॅलेस्टाईन यांच्यातील संघर्ष सांस्कृतिक, धार्मिक, आणि क्षेत्रीय तणावाचे मिश्रण आहे. या संघर्षामध्ये ज्यू आणि इस्लाम धर्मीयांचा धार्मिक व सांस्कृतिक संघर्ष मोठ्या प्रमाणावर दिसतो.

५. सामरिक संघर्ष (Strategic Conflicts)

सामरिक संघर्ष हे सैन्यशक्ती, सुरक्षेचे प्रश्न, आणि सामरिक स्थानामुळे निर्माण होतात. या संघर्षात राष्ट्रे आपला सामरिक फायदा टिकवण्यासाठी किंवा विरोधी शक्तीचा प्रभाव कमी करण्यासाठी संघर्ष करतात. सामरिक दृष्टिकोनातून महत्वाचे असलेले भूभाग किंवा शस्त्रास्त्र तंत्रज्ञान हे या संघर्षाचे केंद्र असतात.

- उदाहरण: दक्षिण चीन समुद्रातील संघर्ष: दक्षिण चीन समुद्र हा क्षेत्र सामरिकदृष्ट्या अत्यंत महत्वाचा आहे. चीन, फिलीपिन्स, व्हिएतनाम आणि इतर देश या समुद्राच्या नियंत्रणासाठी संघर्ष करत आहेत, कारण या क्षेत्रात सागरी व्यापार मार्ग तसेच ऊर्जा स्रोत असल्याचा अंदाज आहे.

६. धार्मिक संघर्ष (Religious Conflicts)

धार्मिक संघर्ष म्हणजे दोन किंवा अधिक राष्ट्रे किंवा समाज धार्मिक तत्त्वज्ञान, आचारधर्म, किंवा धार्मिक अधिकारांमुळे एकमेकांच्या विरोधात असणे. या संघर्षांमध्ये धार्मिक विविधता स्वीकारण्यास नकार, धर्माच्या प्रादेशिक अधिकारांचे रक्षण यांचा समावेश होतो.

- उदाहरण: भारत-पाकिस्तान धार्मिक संघर्ष: भारत आणि पाकिस्तान यांच्यातील तणाव केवळ क्षेत्रीय किंवा सैनिकी नसून त्यात धार्मिक तणाव देखील आहे. १९४७ मध्ये भारत-पाकिस्तान फाळणीमध्ये दोन्ही देश धार्मिक आधारावर विभागले गेले, ज्यामुळे काश्मीरसारख्या मुद्द्यांवर धार्मिक तणाव कायम आहे.

७. जलसंवर्धन व नद्यांचे नियंत्रण संघर्ष (Conflicts over Water Resources)

जलसंवर्धन आणि नद्यांच्या नियंत्रणासाठी राष्ट्रांमध्ये संघर्ष निर्माण होतो, कारण जलस्रोत ही अत्यावश्यक संपत्ती आहे. विशेषतः पाण्याच्या टंचाईच्या परिस्थितीत किंवा सीमेवरील नद्यांच्या नियंत्रणाबाबत राष्ट्रांमध्ये तणाव होऊ शकतो.

- उदाहरण: भारत-बांगलादेश तिस्ता नदी जलवाटप विवाद: भारत आणि बांगलादेश यांच्यात तिस्ता नदीच्या पाणीवाटपावरून वाद आहे. या जलवाटपाच्या मुद्द्यावर दोन्ही देशांनी अनेक वर्षे चर्चा केली आहे, कारण तिस्ता नदीच्या पाण्याचा शेती आणि पिण्याच्या पाण्यासाठी दोन्ही राष्ट्रांना वापर करावा लागतो.

आंतरराष्ट्रीय संबंधांच्या क्षेत्रात, पर्यावरणीय आणि सायबर संघर्ष हे आधुनिक जगातील महत्वाचे मुद्दे बनले आहेत. दोन्ही प्रकारांचे स्वरूप आणि परिणाम वेगवेगळे असले तरी ते जागतिक शांतता, सुरक्षा, आणि स्थिरतेसाठी गंभीर आव्हाने निर्माण करतात. खाली पर्यावरणीय आणि सायबर संघर्षांचे विस्तृत वर्णन दिले आहे.

१. पर्यावरणीय संघर्ष (Environmental Conflicts)

पर्यावरणीय संघर्ष म्हणजे नैसर्गिक साधनसंपत्ती, हवामान बदल, आणि पर्यावरणीय समस्यांवरून राष्ट्रांमध्ये तणाव निर्माण होणे. या संघर्षाचा संबंध बहुतेकदा पाणी, खनिजे, वनसंपत्ती, किंवा ऊर्जा संसाधने यांसारख्या नैसर्गिक साधनांच्या मालकी, वापर, आणि संवर्धनाशी असतो.

पर्यावरणीय संघर्षाचे प्रमुख मुद्दे:

- जलसंपत्तीवर नियंत्रण: अनेक देशांमध्ये सीमेवर वाहणाऱ्या नद्यांवरून संघर्ष होतो. पाणी हे सीमित साधन असल्याने त्यावर नियंत्रणासाठी शेजारी देशांमध्ये तणाव निर्माण होतो.

- उदाहरण: नील नदीवरील संघर्ष: नील नदीवरून इजिप्त, इथिओपिया, आणि सुदान या देशांमध्ये तणाव आहे. इथिओपियाने ग्रँड रेनेसान्स धरण बांधण्यास सुरुवात केली, ज्यामुळे इजिप्तला पाण्याची कमतरता भासण्याची भीती आहे.
- हवामान बदल (**Climate Change**): हवामान बदलामुळे निर्माण होणाऱ्या समस्या, जसे की समुद्राचे वाढते पाणीस्तर, दुष्काळ, आणि अन्नसुरक्षा यांमुळे राष्ट्रांमध्ये तणाव निर्माण होतो. गरिब राष्ट्रे हवामान बदलासाठी श्रीमंत राष्ट्रांना जबाबदार धरतात, कारण औद्योगिक राष्ट्रांनी वातावरणात कार्बनचे प्रमाण वाढवले आहे.
 - उदाहरण: पॅरिस करार (**Paris Agreement**): पॅरिस कराराने अनेक देशांना कार्बन उत्सर्जन कमी करण्याची जबाबदारी दिली आहे. मात्र, काही देशांनी कार्बन उत्सर्जन नियंत्रणात ठेवण्यासाठी पुरेशी पावले उचलली नसल्यामुळे तणाव निर्माण झाला आहे.
- खनिज संपत्ती आणि वनीकरण: अनेक वेळा खनिजे, जसे की तेल, कोळसा, यावरून संघर्ष होतात. याशिवाय, वनीकरणाच्या मुद्द्यावरूनही राष्ट्रांमध्ये मतभेद असू शकतात. काही देश जंगलतोड करून आपल्या अर्थव्यवस्थेला चालना देतात, तर काही देश पर्यावरणीय संवर्धनासाठी त्याचा विरोध करतात.
 - उदाहरण: अमेझॉन जंगलाचा मुद्दा: ब्राझीलमधील अमेझॉन जंगलाचे संरक्षण हा आंतरराष्ट्रीय मुद्दा बनला आहे. अनेक देश ब्राझीलवर जंगलतोड कमी करण्यासाठी दबाव टाकत आहेत, कारण अमेझॉन जंगलाला "जगाचे फुफ्फुसे" मानले जाते.

पर्यावरणीय संघर्षाचे परिणाम:

- पाणी, अन्न, आणि अन्य नैसर्गिक साधनांची कमतरता निर्माण होणे.
- शेतकऱ्यांमध्ये असंतोष, स्थलांतर, आणि सामाजिक अस्थिरता.
- हवामान बदलामुळे जागतिक तापमान वाढ, समुद्राच्या पातळीतील वाढ, आणि जैवविविधता कमी होणे.

२. सायबर संघर्ष (Cyber Conflicts)

सायबर संघर्ष हे आधुनिक तंत्रज्ञानावर आधारित असलेल्या संघर्षाचे एक स्वरूप आहे. यामध्ये इंटरनेट आणि संगणक तंत्रज्ञानाचा वापर करून राष्ट्रे किंवा गट एकमेकांवर सायबर हल्ले करतात. सायबर संघर्षाचे उद्दीष्टे अनेक असू शकतात, जसे की माहिती चोरी, आर्थिक हानी करणे, लष्करी किंवा औद्योगिक यंत्रणेचे नुकसान करणे, किंवा राष्ट्रांच्या मनोबलावर परिणाम करणे.

सायबर संघर्षाचे प्रमुख मुद्दे:

- सायबर हल्ले (**Cyber Attacks**): सायबर हल्ल्यात हॅकर्स संगणक यंत्रणा, सरकारी वेब साइट्स, किंवा आर्थिक संस्था यांवर आक्रमण करतात. यात डेटाची चोरी, नेटवर्क बंद पाडणे, किंवा माहितीचे विकृतीकरण करणे यांचा समावेश असतो.
 - उदाहरण: २०१७ चा वानाक्राय रॅन्समवेअर हल्ला (**WannaCry Ransomware Attack**): या हल्ल्यात एक सायबर व्हायरस नेहमीच्या संगणक सिस्टीम्समध्ये घुसला आणि अनेक देशांच्या सरकारी, वैद्यकीय, आणि औद्योगिक डेटा प्रणालींना मोठे नुकसान केले.
- इन्फ्रास्ट्रक्चरवर हल्ला: सायबर हल्ल्यांद्वारे विद्युत प्रकल्प, वीज वितरण व्यवस्था, जल वितरण व्यवस्था, आणि इतर महत्वपूर्ण पायाभूत सुविधा लक्ष्य केल्या जाऊ शकतात. यामुळे राष्ट्रांच्या सार्वजनिक जीवनावर परिणाम होतो.
 - उदाहरण: यूक्रेनचा वीज वितरण प्रणालीवरील सायबर हल्ला (**Ukraine Power Grid Attack - 2015**): या हल्ल्यात हॅकर्सनी युक्रेनच्या वीज वितरण प्रणालीला लक्ष्य केले, ज्यामुळे लाखो लोकांना काही काळासाठी वीज नसल्यामुळे त्रास सहन करावा लागला.

- राजकीय हस्तक्षेप (**Political Interference**): काही राष्ट्रे दुसऱ्या राष्ट्राच्या निवडणुका किंवा राजकीय प्रक्रिया प्रभावित करण्यासाठी सायबर हल्ल्यांचा वापर करतात. यामध्ये सोशल मीडियावर खोट्या बातम्या पसरवणे, प्रचार मोहिमा बिघडवणे, आणि राजकीय विरोधकांना लक्ष्य करणे यांचा समावेश असतो.
 - उदाहरण: अमेरिका निवडणुक २०१६ सायबर हस्तक्षेप: २०१६ च्या अमेरिकेच्या अध्यक्षीय निवडणुकीत रशियन हॅकर्सवर आरोप करण्यात आला की त्यांनी सोशल मीडियावर खोट्या बातम्या आणि प्रचार मोहिमा पसरवून निवडणुकीत हस्तक्षेप करण्याचा प्रयत्न केला.

सायबर संघर्षाचे परिणाम:

- राष्ट्रीय सुरक्षेला धोका, कारण सायबर हल्ल्यांमुळे लष्करी माहिती चोरीला जाऊ शकते.
- आर्थिक नुकसान, कारण सायबर हल्ल्यांमुळे आर्थिक संस्था आणि वित्तीय प्रणालींना मोठे नुकसान होऊ शकते.
- सामाजिक अस्थिरता, कारण खोट्या बातम्या आणि गुप्त प्रचार मोहिमांमुळे समाजात असंतोष निर्माण होऊ शकतो.

पर्यावरणीय आणि सायबर संघर्ष हे दोन्ही प्रकार आधुनिक जागतिक तणाव आणि असुरक्षेची नवी आयामे आहेत. पर्यावरणीय संघर्ष नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर आधारित असून, जागतिक तापमानवाढ, पाण्याची कमतरता, आणि संसाधनांचा तुटवडा यामुळे वाढत आहेत. याउलट, सायबर संघर्ष हा तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या अवलंबनामुळे उदयास आलेला आहे, ज्यामध्ये डिजिटल यंत्रणेचे हल्ले, माहिती चोरी, आणि राजकीय हस्तक्षेप हे प्रकार दिसतात. या संघर्षाचे स्वरूप, परिणाम, आणि नियंत्रण करण्यासाठी राष्ट्रांनी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य वाढवून धोरणात्मक पावले उचलणे आवश्यक आहे.

आंतरराष्ट्रीय संघर्षाचे प्रकार विविध असतात, आणि प्रत्येक प्रकार वेगवेगळ्या कारणांनी उत्पन्न होतो. अनेकदा हे संघर्ष एकमेकांशी मिश्रित स्वरूपाचे असतात, ज्यामध्ये दोन किंवा अधिक प्रकारांचा एकत्रित परिणाम होतो. उदाहरणार्थ, इस्रायल-पॅलेस्टाईन संघर्षामध्ये क्षेत्रीय, सांस्कृतिक, धार्मिक आणि आर्थिक असे सर्व प्रकार दिसून येतात. या सर्व प्रकारांचे अभ्यास केल्यास आंतरराष्ट्रीय संबंध अधिक सखोल आणि स्पष्टपणे समजून घेण्यास मदत होते.

आंतरराष्ट्रीय संघर्षाचे बदलते स्वरूप

आंतरराष्ट्रीय संघर्षाचे स्वरूप काळानुसार बदलत आले आहे. पारंपरिक संघर्षापासून आधुनिक काळातील तंत्रज्ञानावर आधारित आणि पर्यावरणीय समस्यांशी संबंधित संघर्षापर्यंत या संघर्षाचा विकास होत आहे. या बदलत्या स्वरूपाचा अभ्यास करण्यासाठी काही महत्वाचे टप्पे आणि उदाहरणे दिली आहेत.

१. पारंपरिक लष्करी संघर्ष (Traditional Military Conflicts)

आंतरराष्ट्रीय संघर्षाचा प्रारंभ बहुधा पारंपरिक लष्करी संघर्षाने झाला. हे संघर्ष दोन राष्ट्रांमधील सरळ लष्करी कारवाईवर आधारित असत, ज्यामध्ये राष्ट्रे एकमेकांवर थेट सैनिकी आक्रमण करीत असत.

- उदाहरण: पहिले आणि दुसरे महायुद्ध – हे पारंपरिक संघर्षाचे उत्कृष्ट उदाहरण आहेत. दोन्ही महायुद्धांमध्ये राष्ट्रांनी थेट लष्करी कारवाई केली आणि या युद्धांत लाखो लोकांचा जीव गेला.

वैशिष्ट्ये:

- लष्करी शक्तीवर आधारित, थेट आक्रमण.
- राष्ट्रांच्या सीमांचे उल्लंघन करून सैनिकी तुकड्या पाठवून विजय साधणे.
- बहुधा शस्त्रास्त्रे, रणगाडे, आणि युद्धनौका यांचा वापर.

२. प्रॉक्सी युद्धे (Proxy Wars)

शीतयुद्ध काळात थेट युद्ध टाळण्यासाठी राष्ट्रांनी प्रॉक्सी युद्धांचा अवलंब केला. प्रॉक्सी युद्धात एक राष्ट्र थेट युद्धात न उतरता तृतीय देशांमार्फत किंवा गटांमार्फत आपली राजकीय किंवा लष्करी उद्दिष्टे साध्य करते.

- उदाहरण: व्हिएतनाम युद्ध: या युद्धात अमेरिका दक्षिण व्हिएतनामला समर्थन देत होती, तर उत्तर व्हिएतनामला सोविएत युनियन आणि चीनने समर्थन दिले. हे थेट अमेरिका-सोविएत युद्ध नसले तरी दोन्ही महासत्तांनी आपली सत्तास्पर्धा प्रॉक्सी युद्धातून लढवली.

वैशिष्ट्ये:

- थेट सैनिकी सहभाग न ठेवता तृतीय गटांचा वापर.
- प्रभावक्षेत्र वाढवण्यासाठी स्थानिक गटांना आर्थिक आणि शस्त्रास्त्र मदत.
- शीतयुद्ध काळात विशेषतः प्रभावी.

३. आर्थिक संघर्ष (Economic Conflicts)

संपत्ती आणि आर्थिक संसाधने मिळवण्यासाठी राष्ट्रांमध्ये आर्थिक संघर्ष वाढला आहे. यात राष्ट्रांनी एकमेकांच्या व्यापार मार्गांवर निर्बंध घालणे, आर्थिक नाकेबंदी करणे, किंवा व्यापार धोरणांमधून तणाव निर्माण करणे यांचा समावेश होतो.

- उदाहरण: अमेरिका-चीन व्यापार युद्ध (2018): या संघर्षात अमेरिका आणि चीनने एकमेकांच्या उत्पादनांवर मोठे शुल्क लादले. हा संघर्ष शस्त्रास्त्र वापरल्याशिवाय झालेला आर्थिक संघर्षाचा उत्तम उदाहरण आहे.

वैशिष्ट्ये:

- व्यापार प्रतिबंध, कर आणि आयातीवर शुल्क.
 - आर्थिक प्रभाव गमावण्याची भीती.
 - आंतरराष्ट्रीय व्यापार संबंधांवर परिणाम.
-

४. सायबर संघर्ष (Cyber Conflicts)

सायबर तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या वापरामुळे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर सायबर संघर्ष मोठ्या प्रमाणात दिसून येत आहे. यात हॅकिंग, सायबर हल्ले, आणि माहितीचे विकृतीकरण यांचा समावेश आहे. सायबर संघर्ष राष्ट्रांच्या सुरक्षा प्रणालींवर, आर्थिक संस्था आणि महत्वपूर्ण पायाभूत सुविधांवर हल्ले करण्यासाठी वापरला जातो.

- उदाहरण: यूक्रेनवरील सायबर हल्ला (2015): यूक्रेनवरील वीज वितरण प्रणालीवर सायबर हल्ला केला गेला, ज्यामुळे लाखो लोकांना काही काळासाठी विजेशिवाय राहावे लागले. या घटनेने सायबर संघर्षाचे परिणाम स्पष्ट झाले.

वैशिष्ट्ये:

- थेट लष्करी आक्रमणाऐवजी संगणक प्रणालींवर हल्ला.
 - सरकार, आर्थिक संस्था, आणि सामाजिक मीडियावर परिणाम.
 - तंत्रज्ञानाचा वापर करून एक राष्ट्र दुसऱ्या राष्ट्राची गोपनीय माहिती चोरणे.
-

५. पर्यावरणीय संघर्ष (Environmental Conflicts)

पर्यावरणीय मुद्द्यांवरून निर्माण होणारे संघर्ष आधुनिक काळात महत्वाचे बनले आहेत. जलसंपत्ती, जंगलांचे संरक्षण, आणि हवामान बदल या मुद्द्यांवरून राष्ट्रांमध्ये तणाव निर्माण होतो.

- उदाहरण: नील नदी जलसंपत्ती संघर्ष: इथिओपिया, इजिप्त आणि सुदान या राष्ट्रांमध्ये नील नदीच्या जलसंपत्तीवरून संघर्ष चालू आहे. इथिओपियाने धरण बांधल्यामुळे इजिप्तला पाण्याची कमतरता भासण्याची भीती आहे.

वैशिष्ट्ये:

- नैसर्गिक संसाधनांवरील तणाव.
 - पर्यावरणीय संरक्षक धोरणांची आवश्यकता.
 - जागतिक तापमानवाढ आणि जलसंपत्तीवरील नियंत्रणाचा मुद्दा.
-

६. राजकीय हस्तक्षेप आणि माहिती युद्ध (Political Interference and Information Warfare)

नवीन माध्यमांमुळे राष्ट्रांना दुसऱ्या देशाच्या राजकीय, आर्थिक, आणि सामाजिक व्यवस्थेत हस्तक्षेप करणे सोपे झाले आहे. माहिती युद्धामध्ये खोट्या बातम्या, प्रचार मोहिमा, आणि सार्वजनिक मत तयार करण्यासाठी सोशल मीडियाचा वापर होतो.

- उदाहरण: अमेरिका निवडणुकीत रशियन हस्तक्षेप (2016): रशियन हॅकर्सवर आरोप करण्यात आला की त्यांनी सोशल मीडियावर खोट्या बातम्या आणि प्रचार मोहिमा पसरवून अमेरिकेच्या निवडणुकीत हस्तक्षेप केला.

वैशिष्ट्ये:

- आंतरराष्ट्रीय पातळीवर माहितीचा दुरुपयोग.
- निवडणुका आणि राजकीय प्रक्रियांवर परिणाम.
- जनतेच्या विचारांवर प्रभाव टाकण्याचे प्रयत्न.

असिमेट्रीक युद्ध म्हणजे युद्धाच्या अशा प्रकाराला म्हणतात, ज्यामध्ये दोन प्रतिस्पर्ध्यांमध्ये लष्करी, आर्थिक, तांत्रिक किंवा साधनसंपत्तीमध्ये प्रचंड असमतोल असतो. असिमेट्रीक युद्धात एक शक्तिशाली राष्ट्र किंवा गट आणि एक कमकुवत, पण लढाऊ मानसिकतेने समृद्ध गट किंवा राष्ट्र असे दोन गट असतात. अशा युद्धात कमकुवत गट, पारंपरिक युद्ध पद्धती न वापरता विविध अनपेक्षित आणि नव्याने विकसित केलेल्या पद्धतींनी, उदा. गनिमी कावा, सायबर हल्ले, दहशतवादी कारवाया, हल्ले आणि प्रतिहल्ल्यांचा वापर करतो.

असिमेट्रीक युद्धाच्या वैशिष्ट्यपूर्ण तंत्रे:

१. गनिमी कावा (Guerrilla Warfare): गनिमी कावा म्हणजेच छुपे हल्ले करून प्रतिपक्षावर दबाव आणण्याचे तंत्र. यात कमी संख्येने असलेले सैनिक किंवा लढाऊ गट लहान हल्ले करून शत्रूला थकवण्याचा प्रयत्न करतात.

२. दहशतवाद (Terrorism): दहशतवादी हल्ले हे असिमेट्रीक युद्धात प्रभावी साधन असतात, ज्यामध्ये भीती निर्माण करून प्रतिपक्षाचे मनोबल खच्ची करण्याचा प्रयत्न होतो.

३. सायबर हल्ले (Cyber Attacks): सायबर हल्ल्यांच्या माध्यमातून शत्रूच्या संगणक प्रणालींना बाधा आणून आर्थिक आणि लष्करी हानी पोहोचवली जाते.

४. माहिती युद्ध (Information Warfare): सोशल मीडियावर अफवा पसरवून, खोटी माहिती देऊन किंवा प्रचार मोहिमा चालवून शत्रूचे जनमत दूषित करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

असिमेट्रीक युद्धाची उदाहरणे:

१. व्हिएतनाम युद्ध: व्हिएतनाम युद्धात अमेरिकेसारखी महासत्ता असूनही अमेरिकेला तोंड द्यावे लागले. उत्तर व्हिएतनामच्या लढाऊ गटांनी गनिमी कावा, भूमिगत हल्ले, आणि अनपेक्षित आक्रमणांच्या सहाय्याने अमेरिकेला त्रस्त केले.

२. अफगाणिस्तानातील तालिबान युद्ध: २००१ नंतर अमेरिकेने अफगाणिस्तानवर आक्रमण केले, पण तालिबानने गनिमी कावाच्या तंत्राचा वापर करून अमेरिकन सैन्याला त्रस्त केले.

३. अल-कायदा आणि आयसिसचे दहशतवादी हल्ले: अल-कायदा आणि आयसिस सारख्या दहशतवादी संघटनांनी आधुनिक तंत्रज्ञान आणि दहशतवादी हल्ल्यांचा वापर करून असिमेट्रीक युद्धाचे तंत्र अवलंबले.

असिमेट्रीक युद्ध हे पारंपरिक लष्करी संघर्षापेक्षा वेगळे आहे, कारण यात बलाढ्य शक्तीला तंत्र, रणनीती, आणि अनपेक्षित हल्ल्यांद्वारे पराभूत करण्याचा प्रयत्न केला जातो. हे युद्धाचे प्रकार अधिक कठीण आणि अनिश्चित बनवतात, ज्यामुळे शक्तिशाली राष्ट्रांसाठी अशा युद्धांचा सामना करणे आव्हानात्मक ठरते.

आंतरराष्ट्रीय संघर्षांचे स्वरूप आज अत्यंत बहुपेडी बनले आहे. पारंपरिक लष्करी संघर्ष, प्रॉक्सी युद्धे, आर्थिक संघर्ष, सायबर हल्ले, पर्यावरणीय मुद्दे, आणि माहिती युद्ध हे बदलत्या आंतरराष्ट्रीय परिस्थितीचे प्रतिबिंब आहेत. या सर्व संघर्षांमुळे आंतरराष्ट्रीय राजकारणात विविध प्रकारची आव्हाने निर्माण झाली आहेत, ज्यांची सोडवणूक करण्यासाठी जागतिक सहकार्य आणि धोरणात्मक उपायांची आवश्यकता आहे.